

พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี

ปรีชาวุฒิ อภิระติง

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต

สาขาวิชาไทยศึกษา

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

พฤษภาคม 2556

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยบูรพา

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์และคณะกรรมการสอบคุณิพนธ์ ได้พิจารณา
คุณิพนธ์ของ ปรีชาวุฒิ อภิระติง ฉบับนี้แล้ว เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพาได้

คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์

.....อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก
(ศาสตราจารย์รัช ภูมโนทก)

คณะกรรมการสอบคุณิพนธ์

.....ประธาน
(รองศาสตราจารย์ ดร.นิยม วงศ์พงษ์คำ)

.....กรรมการ
(ศาสตราจารย์รัช ภูมโนทก)

.....กรรมการ

(ศาสตราจารย์สุชาติ เตาทอง)

คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ อนุมัติให้รับคุณิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการ
การศึกษาตามหลักสูตรปรัชญาดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาไทยศึกษา ของมหาวิทยาลัยบูรพา

.....คณบดีคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
(ดร.บุญรอด บุญเกิด)

วันที่...30...เดือน...พฤษภาคม...พ.ศ. 2556

ประกาศคุณูปการ

คุณุภินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยความกรุณาจากศาสตราจารย์รัชช ปุณโณทก อาจารย์ที่ปรึกษาหลัก ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำแนวทางที่ถูกต้อง ตลอดจนแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ด้วยความละเอียดถี่ถ้วน และเอาใจใส่ด้วยดีเสมอมา ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งและขอกราบขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

ขอขอบพระคุณ ศาสตราจารย์ ดร.นิยม วงศ์พงษ์คำ ประธานคณะกรรมการสอบ และศาสตราจารย์สุชาติ เกาทอง กรรมการสอบปากเปล่าที่กรุณาแนะนำปรับปรุงแก้ไขเพิ่มเติมให้คุณุภินิพนธ์นี้สมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

ขอขอบพระคุณทุกท่านที่ได้เสียสละเวลาให้ข้อมูลจนคุณุภินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จไปได้ด้วยดี และที่สำคัญที่สุดขอขอบพระคุณครอบครัวผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จที่คอยให้กำลังใจ และสนับสนุนผู้วิจัยเสมอมา

คุณค่าและประโยชน์ของคุณุภินิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอบเป็นกตัญญูเกิดเวทิตาแด่บุพการี บุรพจารย์ และผู้มีพระคุณทุกท่านทั้งในอดีตและปัจจุบัน ที่ทำให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ที่มีการศึกษา และประสบความสำเร็จมาจนทุกวันนี้

ปรีชาวุฒิ อภิระดิง

50810470: สาขาวิชา: ไทยศึกษา; ปร.ค. (ไทยศึกษา)

คำสำคัญ: พุทธเจดีย์/ทวารวดี/อีสาน

ปรีชาวุฒิ อภิระติง: พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี (ISAN BUDDHIST CETIYA OF DVARAVATI PERIOD) คณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์: ธวัช ปุณ โณทก, ศศ.ม. 379 หน้า. ปี พ.ศ. 2556.

การศึกษาพุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี ทั้งด้านรูปแบบศิลปกรรม และความหมาย ที่ประกอบไปด้วย พระพุทธรูปแบบลอยองค์ พระพุทธรูปแบบที่สลักไว้ตามภูเขา พระพิมพ์ และเสมาหิน โดยการวิเคราะห์ร่วมกับหลักฐานทางโบราณคดี ทั้งจารึก อักษร และภาษา

ผลการศึกษาด้านรูปแบบ พบว่าการแสดงอิริยาบถ และการแสดงปางของพระพุทธรูป พระพิมพ์ และภาพสลักเล่าเรื่องบนเสมาหิน โดยเฉพาะปางแสดงธรรมของพระพุทธรูปแบบเดี่ยว และแบบมีองค์ประกอบแวดล้อมทั้งเครื่องสูง (เครื่องราชกกุธภัณฑ์) คันโพธิ์ พระอาทิตย์ และพระจันทร์ มีความสัมพันธ์กับหลักฐานทางพระพุทธศาสนาคือหลักธรรมจักรกัปปวัตตสูตร และการยกสถานะของพระพุทธเจ้าเทียบเท่าหรือสูงกว่าพระจักรพรรดิราชด้วยเครื่องราชกกุธภัณฑ์ อย่างกษัตริย์ การประทับอยู่เหนือจักรวาลทั้งปวงด้วยพระอาทิตย์และพระจันทร์ และการประทับใต้คันโพธิ์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความรู้ ภาพเล่าเรื่องจากเสมาหินทั้งพุทธประวัติและชาดกแสดงออกถึงการบำเพ็ญเพียรบารมีของพระโพธิสัตว์ในภพชาติต่าง ๆ ก่อนที่จะมาตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า

ด้านความหมาย สะท้อนให้เห็นถึงสภาพทางสังคมและวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดีในมิติต่าง ๆ ทั้งการตั้งถิ่นฐาน โดยมีลักษณะของผังเมืองที่เป็นศูนย์รวมทางการปกครองและการศาสนา ภายในเมืองมีพระราชวังเป็นที่ประทับสำหรับกษัตริย์ มีสถูปเจดีย์เป็นหลักประจำเมือง ล้อมรอบด้วยคูน้ำ คันดิน ภายนอกเมืองมีชุมชนอาศัยกระจายออกไปอยู่รายรอบ ซึ่งกำหนดได้จากวัดที่เป็นศูนย์กลางของชุมชน ทั้งวัดแบบคามวาสีประจำชุมชนเมือง และวัดแบบอรัญวาสีประจำชุมชนชนบท ระบบการผลิตและพื้นฐานทางเศรษฐกิจมีปัจจัยมาจากการเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนาข้าว ซึ่งมีความสัมพันธ์กับระบบ โครงสร้างและชนชั้นทางสังคม สามารถแยกเป็นสองส่วนคือ ชนชั้นปกครอง (ชนชั้นสูง) มีชนชั้นกษัตริย์เป็นสำคัญและถือว่ามีความโดดเด่นมากในการสร้างพุทธศาสนา กับชนชั้นที่ถูกปกครอง (ชนชั้นสามัญ) มีชนชั้นข้าและทาสเป็นแรงงานหลักต่อการผลิตหรือการทำนา ระบบวัฒนธรรมของสังคมทวารวดีอีสานมีวัฒนธรรมพุทธศาสนาเป็นกรอบกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิต สร้างสรรค์อุดมคติทางสังคม ครอบคลุมและหลอมรวมคติความเชื่อดั้งเดิมที่มีอยู่ และมีความหวังของต่อชีวิตในโลกหน้าในศาสนาของพระศรีอริยเมตไตร

50810470: MAJOR: DOCTOR OF PHILOSOPHY; Ph.D. (THAI STUDIES)

KEYWORDS: BUDDHIST CETIYA / DVARAVATI / ISAN

PREECHAWUT APIRATING: ISAN BUDDHIST CETIYA OF DVARAVATI
PERIOD. COMMITTEE: PROF. TAWACHA BHUNNOTHOK, M.A. 379 P. 2013.

The study of Isaan Cetiya in Dvaravati era studied form of art and meaning. The study included round-relief Buddha image, carved Buddha image by mountains, votive tablet Buddha and stone boundary maker. The analysis was processed along with archeological evidences such as inscription, characters and language.

In the aspect of form study, it is found that the posture and manner of Buddha image, votive tablet Buddha and the stone carved story telling image, especially the preaching Buddha both isolated and with ensemble of regalia, Bodhi tree, the sun and the moon were related to Dhammachakkapavattana Sutta - Buddhism dharmic principle. It was found that Buddha's status was raised up to equal with or higher than Emperor by the ensembling of regalia, residence of beyond the universe with the sun and the moon, sitting under the Bodhi tree which is the symbol of knowledge. Also, the story telling image from the stone boundary maker told the story of Buddha's biology and tales of Lord Buddha presenting fulfillments of persistent of Bodhisatava in several lives before enlightened to be the Lord Buddha.

In the aspect of meaning study, the arts reflected the Isaan society and culture in Dvaravati era in several dimension such as location of settlement. The city planned is organized that the city is the center of government and religion. In the city, there was the palace as the residence for the king and there were stupa and chatiya as the city pillar surrounded with ditch and ridge. Outside of the city, there were communities scattered around. This was observed by each temple - both Khamavasi, temple in urban area and Aranyavasi, temple in suburban area - which was centered in the communities. The production system and economic foundation were based on agriculture. Rice farming, especially, was related to social structure and social class. Social class were divided to two namely, governing class and governed class. The governing class comprised of king as the supreme and was outstanding in supporting Buddhism. The governed class comprised of common people and slaves who were main labor in production and rice farming. The cultural system of Isaan in Dvaravati, Buddhism era framed live style and created social ideology. Buddhism also included and combined existed believes to hope for the future of the new world of Buddha Sri Araya Metri era.

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	จ
สารบัญ	ฉ
สารบัญภาพ	ณ
บทที่	
1 บทนำ	1
ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	1
วัตถุประสงค์ของการวิจัย	10
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับจากการวิจัย	11
ขอบเขตของการวิจัย	11
นิยามศัพท์เฉพาะ	11
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	12
วิธีดำเนินการวิจัย	33
ขั้นตอนและวิธีดำเนินการวิจัย	34
2 ภูมิศาสตร์ แหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ และสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์	
ในภาคอีสาน	38
ภูมิศาสตร์ภาคอีสาน	38
วัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน	39
แหล่งศิลปะที่สำคัญในอีสาน	40
ชุมชนเมือง และระบบน้ำ-คันดินในภาคอีสาน	58
ประวัติศาสตร์ยุคแรกเริ่มในภาคอีสาน (ยุคหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์)	66
3 แหล่งโบราณคดี และ โบราณวัตถุสมัยทวารวดี	75
ความเข้าใจเรื่องวัฒนธรรมทวารวดี	75
วัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน	79
เมืองโบราณที่สำคัญสมัยทวารวดีภาคอีสาน	83
พุทธเจดีย์ในวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน	96
พุทธเจดีย์ในศาสนสถานชุมชนชนบทสมัยทวารวดีอีสาน	146
4 วิเคราะห์รูปแบบศิลปกรรม และความหมายของพุทธเจดีย์	162
พระพุทธรูปแบบศิลปะทวารวดี	162

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
พระพุทธรูปลอยองค์.....	167
อภิปรายรูปแบบและความหมายของพระพุทธรูปลอยองค์ในวัฒนธรรม ทวารวดีอีสาน.....	195
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถ ไสยาสน์ภูเวียง.....	198
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรม และความหมายของพระพุทธรูปในอิริยาบถ ไสยาสน์ภูปอ.....	200
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรมความหมายของพระนอนภูค่าว.....	203
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรมและความหมายของพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเชิงคอกเทพรัตน์.....	206
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรมและความหมายของพระพุทธรูปอิริยาบถ ประทับนั่งอุทยานประวิติศาสตร์ภูพระบาท.....	207
วิเคราะห์รูปแบบทางศิลปกรรมและความหมายของพระพุทธรูปอิริยาบถ ประทับนั่งภูพระ ชัยภูมิ.....	211
พระพิมพ์.....	213
อภิปรายรูปแบบและความหมายพระพิมพ์ในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน.....	227
อภิปรายเสมาในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน.....	298
5 สังคม และวัฒนธรรมทวารวดีภาคอีสาน วิเคราะห์จากพุทธเจดีย์หลักฐานทางด้าน โบราณคดีและศิลปกรรม.....	300
สังคม และวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์.....	300
ชุมชนเมือง และระบบคูน้ำ-คันดินในภาคอีสาน.....	303
พื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในภาคอีสาน.....	304
รูปแบบของเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสาน.....	310
เมืองในวัฒนธรรมทวารวดีอีสานที่พบหลักฐานว่ามีการอยู่อาศัยอย่างต่อเนื่อง.....	314
ศาสนสถานทางพุทธศาสนา.....	321
รูปแบบการปกครอง และชนชั้นทางสังคม.....	337
6 สรุปและเสนอแนะ.....	352
พุทธเจดีย์อีสานสมัยทวารวดี.....	352
สังคมและวัฒนธรรมอีสานสมัยทวารวดี.....	364
ข้อเสนอแนะ.....	367

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
บรรณานุกรม.....	369
ภาคผนวก.....	377
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	379

มหาวิทยาลัยบูรพา
Burapha University

สารบัญภาพ

ภาพที่	หน้า
2-1 ผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี	40
2-2 ผาหมอนน้อย อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี	41
2-3 ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ สลักลายเส้นภาพคน วัวหรือควาย (?) บ้านผานาง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร	42
2-4 ถ้ำผาลาย ภูผายนต์ สลักลายเส้นภาพเครื่องมือเครื่องใช้ทางการเกษตร (?) บ้านผานาง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร	42
2-5 ภาพเขียนสีถ้ำวัว อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี	44
2-6 ภาพเขียนสีถ้ำคน อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี	45
2-7 ภาพเขียนสีเขาจันทร์งาม อำเภอสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา	45
2-8 ประติมากรรมรูปควายดินเผา จากแหล่งโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์ บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี	50
2-9 ภาชนะดินเผาในหลุมขุดค้นทางด้านโบราณคดี แหล่งโบราณคดีสมัยก่อน ประวัติศาสตร์บ้านเชียง ตำบลบ้านเชียง อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี	50
2-10 ภาพถ่ายดาวเทียม บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด	52
2-11 ภาชนะดินเผาบรรจุศพในวัฒนธรรมทุ่งกุลาร้องไห้ บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด	53
2-12 ภาชนะดินเผาแบบปากแตรเคลือบน้ำดินสีแดง จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา	55
2-13 ภาชนะดินเผาแบบพิมายคำ บ้านธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด	56
2-14 เครื่องประดับทำจากแก้วและหินสีต่าง ๆ บ้านธารปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา จากแหล่งโบราณคดีบ้านธารปราสาท วัฒนธรรมทุ่งสำริด	58
2-15 ภาพถ่ายดาวเทียม แหล่งโบราณคดีบ้านโนนวัด ตำบลเนินอุโลก อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา	59
2-16 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	61
2-17 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์	61
2-18 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองพุทไธสง อำเภอพุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์	62
2-19 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณจำปาศรี ตำบลกู่สันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม	62
2-20 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม	62

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
2-21 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองโบราณเมืองฟ้าแดดสงยาง ตำบลหนองแปน อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	63
2-22 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองหนองหานน้อย อำเภอหนองหาน จังหวัดอุดรธานี	64
2-23 ภาพถ่ายดาวเทียม เมืองสกลนคร อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร	65
2-24 โบราณสถานคางเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครราชสีมา	69
2-25 แผนผังและส่วนฐาน โบราณสถานคางเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครราชสีมา	69
2-26 ลวดลายสลักอิฐ ส่วนท้องไม้ของฐาน โบราณสถานคางเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครราชสีมา	69
2-27 ชิ้นส่วนประดับสถาปัตยกรรม (ปราสาทจำลอง) โบราณสถานคางเมืองเตย ตำบลสงเปือย อำเภอกำแพงแสน จังหวัดนครราชสีมา	69
3-1 พระพุทธรูปยืนปางสมาธิวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	97
3-2 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กค้นพบจากการขุดแต่งวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย	97
3-3 พระพุทธรูปสลักบนแผ่นหินทรายพร้อมภาพสลัปรูปหม้อน้ำ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร	98
3-4 พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 1 บ้านดอนขวาง ตำบลทัพวัง อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร	98
3-5 พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 2 บ้านดอนขวาง ตำบลทัพวัง อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร	99
3-6 พระพุทธรูปศิลาทรายทรายองค์ที่ 3 บ้านดอนขวาง ตำบลทัพวัง อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ มหาวิทยาลัยศิลปากร	100
3-7 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็กจากจังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	100
3-8 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้นจากฐานปราสาท ตำบลปราสาท อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย	100
3-9 พระพุทธรูปประทับยืน แสดงวัตรกรรมมุทรา (แสดงธรรม หรือธรรมจักรมุทรา) ทั้งสองพระหัตถ์ วัดสุริยาเย็น ตำบลพุดซา อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา	101
3-10 พระพุทธรูปสำริด จากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ประทับยืนสมถังค์ แสดงวัตรกรรมมุทราสองพระหัตถ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	102

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-11 พระพุทธรูปศิลาทราย จากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ประทับยืน สมภังค์ แสดงวชิรกรรมทราสองพระหัตถ์พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	102
3-12 พระพุทธรูปศิลา นาคปรก จากบ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ ปัจจุบันเก็บ รักษาที่ วัดอุทัยมคคาราม อำเภอห้วยแถลง จังหวัดนครราชสีมา	103
3-13 พระโพธิสัตว์ศรีอาริยเมตไตร สำริด จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัด นครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร	104
3-14 เศียรพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร (?) สำริด จากบ้านโตนด อำเภอโนนสูง จังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร	104
3-15 พระพุทธรูปสำริด ที่เชื่อว่าพบจากปราสาทปลายบัด อำเภอละหานทราย จังหวัด บุรีรัมย์ ประทับยืนสมภังค์ แสดงวชิรกรรมทราสองพระหัตถ์	104
3-16 พระพุทธรูปสำริด ที่เชื่อว่าพบจากปราสาทปลายบัด อำเภอละหานทราย จังหวัดบุรีรัมย์ ประทับยืนสมภังค์ แสดงวชิรกรรมทราสองพระหัตถ์	105
3-17 พระพุทธรูปสำริด ประทับนั่งสมาธิ พบจากบ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	105
3-18 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวชิรกรรมทราทั้งสองพระหัตถ์ พบจาก บ้านวังปลัด ตำบลบ้านแพ อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	106
3-19 พระพุทธรูปศิลา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดบุรีรัมย์ องค์แรก พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	106
3-20 พระพุทธรูปศิลา ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดบุรีรัมย์ องค์ที่สอง พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาข	107
3-21 วิหารพระนอน หรือพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	108
3-22 ฐานเจดีย์สี่เหลี่ยม จากโบราณสถานหมายเลข 7 เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	109
3-23 แบบจำลองส่วนฐานเจดีย์สี่เหลี่ยม เมืองคูบัว อำเภอคูบัว จังหวัดราชบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร	109

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-24 ฐานเจดีย์แปดเหลี่ยม จากโบราณสถานหมายเลข 3 เมืองโบราณเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา.....	110
3-25 เสาหลักภาพสลัปรูปทรงหม้อน้ำบนฐานรูปกลีบบัว วัดโพธิ์ชัย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์.....	111
3-26 พระพุทธรูปสำริดขนาดเล็ก ประทับยืน จากอำเภอมัญจาคีรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	112
3-27 พระพุทธรูปนั่งเมือง เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.....	113
3-28 พระพุทธรูปนั่งเมือง เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม.....	113
3-29 พระโพธิสัตว์เมตไตรย (?) หรือ พระพุทธรูปทรงเครื่องแสดงปางประทานธรรม (?) จากอำเภอโกสุมพิสัย จังหวัดมหาสารคาม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร.....	114
3-30 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติร้อยเอ็ด.....	114
3-31 เศียรพระพุทธรูปศิลาทราย จากการขุดค้นทางด้าน โบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น.....	115
3-32 เศียรพระพุทธรูปปูนปั้น จากการขุดค้นทางด้าน โบราณคดี เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น.....	115
3-33 พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมือง ฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น.....	116
3-34 พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน พระกรหักหาย จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น.....	116
3-35 พระพุทธรูปสำริดลอยองค์ ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากอำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด.....	117
3-36 เศียรพระพุทธรูปศิลา จากบ้านดงสิงห์ อำเภอจังหาร จังหวัดร้อยเอ็ด พิพิธภัณฑสถาน แห่งชาติร้อยเอ็ด.....	117
3-37 สลัปรูปสำริด จำลอง พบที่บ้านนาคู อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม.....	118
3-38 รูปแบบลักษณะโดยทั่วไปของแผนผังและฐานเจดีย์เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	120
3-39 เจดีย์พระธาตุยาคุ เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	120
3-40 พระพิมพ์ดินเผานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ขนาบรูปสลัประติมากรรม จำลอง.....	122
3-41 พระพิมพ์ดินเผานาคูน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางทรงแสดงธรรม.....	122

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-42 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางยมกปาฏิหาริย์	123
3-43 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางนาคปรก	124
3-44 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางจัดสมาธิ	124
3-45 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางเสด็จดาวดึงส์	124
3-46 พระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี ปางลีลาประทับยืนบนดอกบัว	125
3-47 จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาขนาดุน จากเมืองโบราณนครจำปาศรี	125
3-48 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 1	127
3-49 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 2	127
3-50 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 3	127
3-51 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 4	128
3-52 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 5	128
3-53 จารึกหลังพระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง	129
3-54 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 6	130
3-55 พระพิมพ์ดินเผาจากเมืองโบราณฟ้าแดดสงยาง พิมพ์ที่ 7	130
3-56 เสมานหินปักหน้าศาสนสถาน จากการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยา อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	131
3-57 เสมานหินสลักภาพชาดก จากเมืองโบราณบ้านกุดโง้ง อำเภอเมือง จังหวัดชัยภูมิ	132
3-58 เสมานหินสลักภาพพุทธประวัติ จากบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์	133
3-59 เสมานหินสลักภาพชาดก จากการขุดค้นเมืองโบราณฟ้าแดดสงยา อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	133
3-60 พระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับยืนจากบ้านไผ่ใหญ่ อำเภอวังสามสิบ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี	136
3-61 พระพุทธรูปศิลาทรายสีแดง ประทับนั่งสมาธิ จากวัดพระโรจน์ บ้านพระโธจน์ ตำบลหนองข่าใหญ่ อำเภอวังสามสิบ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุบลราชธานี	136
3-62 พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งสมาธิราบ เหนือฐานบัว วัดคงเฒ่าเก่า บ้านหนองเรือ ตำบลนาหมอม้า อำเภอเมือง จังหวัดอำนาจเจริญ	137
3-63 เสมานหินสลักภาพพุทธรูป จากพุทธประวัติตอนอนอนนิสสัย วัดบึงขุมเงิน บ้านขุมเงิน ตำบลเชียงคำ อำเภอเมือง จังหวัดยโสธร	138

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-64 เสมาสัถ์ภาพธรรมจักรอยู่บนยอดพระสถูป วัดสุปัฏนาราม อำเภอเมือง อุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี.....	139
3-65 เสมาสัถ์รูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปทำเป็นรูปสถูป บ้านชาด อำเภอหัวตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ.....	139
3-66 เสมาสัถ์รูปบัวคว่ำบัวหงายที่ฐาน เหนือขึ้นไปทำเป็นรูปสถูป ที่ยอดมีตรีศูล อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี.....	139
3-67 พระพุทธรูปศิลาทราย วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร.....	140
3-68 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวិตรรกมูทราสองพระหัตถ์ จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	141
3-69 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงวิตรรกมูทราด้วยพระหัตถ์ขวา ยืนในอาภรณ์ริ้วกัณฑ์ จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	142
3-70 พระพุทธรูปสำริด ประทับนั่งขัดสมาธิแบบไขว้พระขงฆ์ จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร.....	142
3-71 พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับนั่งขัดสมาธิเพชร จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น.....	143
3-72 เศียรพระพุทธรูปแบบศิลปะทวารวดีอีสานที่วัดมณีมาวาส อำเภอเมือง จังหวัดอุดรธานี.....	143
3-73 เสมาที่มีการสลักเป็นลวดลายสถูป หรือหม้อน้ำ บ้านบึงผักก้าม อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย.....	144
3-74 กลุ่มเสมาหินจากอุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	144
3-75 ตัวอย่างเสมาจากพุทธสถานถ้ำพระปู่ บ้านหนองกาถิม ตำบลเมืองพาน อำเภอ บ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	144
3-76 พุทธสถานวัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	147
3-77 พระพุทธรูปประดิษฐานภายในพุทธสถานวัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	147
3-78 พระพุทธรูปประธาน ประดิษฐานภายในพุทธสถานวัดลูกเขย อุทยาน ประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	148
3-79 เฟิงหินวัดพ้อตา แสดงให้เห็นร่องรอยการประดิษฐานพระพุทธรูปเรียงรายอยู่รอบแกน ผนังด้านใน อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	148

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
3-80	หนึ่งในชิ้นส่วนพระพุทธรูปที่ชำรุด ประดิษฐานรอบแกนผนังด้านในเพิงหินวัด พ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี..... 149
3-81	พระพุทธรูปประทับยืนเรียงแถว 7 องค์ ถ้ำวัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี..... 149
3-82	พระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ และรูปเคารพ? หรือพระโพธิสัตว์? ถ้ำวัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี..... 150
3-83	หอนางอุสา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี..... 150
3-84	พระพุทธรูปไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น..... 152
3-85	พระพักตร์ของพระพุทธรูปไสยาสน์ภูเวียง อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น..... 152
3-86	พระพุทธรูปไสยาสน์ภู่อำเภอตำแหน่งแรก (องค์ล่าง) อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์..... 154
3-87	พระพุทธรูปไสยาสน์ภู่อำเภอตำแหน่งที่สอง (องค์บน) อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์..... 155
3-88	พระนอนภูคำ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์..... 157
3-89	พระเจ้าองค์ตื้อ ภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ..... 158
3-90	กลุ่มพระพุทธรูปภูพระ อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ..... 159
3-91	พระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเชิงค้อยเทพรัตน์ อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร..... 160
3-92	ลักษณะของฐานรูปกลีบบัว จากพระพุทธรูปไสยาสน์ วัดเชิงค้อยเทพรัตน์ อำเภอ เมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร..... 160
4-1	พระพุทธรูปประทับยืน จากวัดสุริยาเย็น ตำบลพุดชา อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัด นครราชสีมา..... 167
4-2	พระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่ 1 จาก อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) จังหวัด นครราชสีมาพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิระวงศ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัด นครราชสีมา..... 169
4-3	พระพุทธรูปประทับยืนองค์ที่ 2 จาก อำเภอพระทองคำ (บ้านประคำ) พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิระวงศ์ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา..... 169
4-4	พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนองค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา..... 170
4-5	พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนองค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอ อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา..... 170

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-6 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	172
4-7 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	172
4-8 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 3 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	172
4-9 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 4 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	173
4-10 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน องค์ที่ 5 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	173
4-11 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืนจากจังหวัดนครราชสีมา พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร	174
4-12 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 1 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร	175
4-13 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 2 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร	175
4-14 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน จากจังหวัดอุดรธานี องค์ที่ 3 พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร	175
4-15 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากบ้านวังปลัด อำเภอคูเมือง จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร	176
4-16 พระพุทธรูปศิลาทราย ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมืองโบราณ บ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร	176
4-17 พระพุทธรูปสำริด ประทับยืน แสดงธรรมทั้งสองพระหัตถ์ จากเมืองโบราณ บ้านฝ้าย อำเภอหนองหงส์ จังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร	177
4-18 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 1 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา	181
4-19 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 2 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา	181

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-20 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ ประทับนั่งองค์ที่ 3 จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย อำเภอพิมาย จังหวัดนครราชสีมา	182
4-21 พระพุทธรูปประทับนั่งสมาธิราบ วัฒนธรรมขอม วัดมหาพรหมโพธิราช บ้านท่าวัด ตำบลเหล่าปอแดง อำเภอเมือง จังหวัดสกลนคร	182
4-22 พระพุทธรูปนาคปรกประทับนั่งสมาธิราบแบบหลวมๆ จากเมืองศรีมโหสถ จังหวัด ปราจีนบุรี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร	182
4-23 พระพุทธรูปประทับนั่ง ประทานธรรม จากจังหวัดอุดรธานี พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร กรุงเทพมหานคร	186
4-24 พระพุทธรูปประทับนั่งขัดสมาธิเพชร แสดงปางมารวิชัย จากจังหวัดบุรีรัมย์ พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพระนคร กรุงเทพมหานคร	188
4-25 พระพุทธรูปสำริด ลอยองค์ นาคปรกจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติขอนแก่น อำเภอ เมืองขอนแก่น จังหวัดขอนแก่น	190
4-26 พระพุทธรูปประทับอิริยาบถไสยาสน์ (พระนอน) วัดธรรมจักรเสมาราม ตำบลเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	192
4-27 พระพุทธรูปประทับในอิริยาบถ ไสยาสน์ ภูเวียง จากบ้านไชยสอ ตำบลไชยสอ อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	197
4-28 พระพุทธรูปไสยาสน์ภูโป (องค์แรก) วัดพระอินทร์ประทานพร บ้านโพนคำ ตำบลภูโป อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์	199
4-29 พระพุทธรูปไสยาสน์ภูโป (องค์ที่สอง) วัดพระอินทร์ประทานพร บ้านโพนคำ ตำบลภูโป อำเภอเมืองกาฬสินธุ์ จังหวัดกาฬสินธุ์	201
4-30 พระนอนภูค่าวบ้านโคกทราย ตำบลสหัสขันธ์ อำเภอสหัสขันธ์ จังหวัดกาฬสินธุ์	202
4-31 พระพุทธรูปไสยาสน์วัดเขาคอยเทพรัตน์ บ้านท่าม่วง ตำบลท่าม่วง อำเภอเมืองสกลนคร จังหวัดสกลนคร	205
4-32 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระบาท วัดพ่อตา อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี	207
4-33 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระบาท วัดลูกเขย อุทยานประวัติศาสตร์ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี	208
4-34 พระพุทธรูปอิริยาบถประทับนั่งภูพระ (พระเจ้าองค์ตื้อ) ตำบลนาไค้ อำเภอ เมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	211

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-35 พระพุทธรูปประทับนั่ง 7 องค์ รอบโคนหินตั้งภูพระ ตำบลนาไก่อเฒ่า อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	212
4-36 พระพิมพ์ปางสมาธิเมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม	214
4-37 พระพิมพ์ปางสมาธิเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	214
4-38 พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 1 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	215
4-39 พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 2 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	215
4-40 พระพิมพ์ปางสมาธิ องค์ที่ 3 เมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	215
4-41 พระพิมพ์แบบพระแสงสี่เหลี่ยม เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	216
4-42 พระพิมพ์แบบพระแสงสามเหลี่ยม เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	217
4-43 พระพิมพ์ปางสมาธิ เมืองคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติพิมาย จังหวัดนครราชสีมา	218
4-44 พระพิมพ์ปางสมาธิ นาคปรก เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	220
4-45 พระพิมพ์ปางสมาธิ ปรางค์โพธิ์ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	221
4-46 พระพิมพ์ประทับนั่งห้อยพระบาท (นั่งเมือง) เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	222
4-47 พระพิมพ์ยมกปาฏิหาริย์ เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	223
4-48 พระพิมพ์ปรางค์โพธิ์ (ยืน) เมืองนครจำปาศรี อำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม	226
4-49 เศมาจากวัดโพธิ์ชัย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์	230
4-50 เศมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด อำเภอเมืองร้อยเอ็ด จังหวัดร้อยเอ็ด	231
4-51 ใบเสมาจากบ้านบึงชุมเงิน อำเภอเมืองยโสธร จังหวัดยโสธร	231
4-52 เศมาจากวัดโพธิ์ศรี (บ้านเปือยหัวดง) อำเภอเสลภูมิ จังหวัดอำนาจเจริญ	232
4-53 แท่งหินสลักรูปพระพุทธรูปประดับด้วยรูปสถูปทรงหม้อน้ำ จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิทยาลัยราชภัฏ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา	233
4-54 รายละเอียดรูปสถูปทรงหม้อน้ำ จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมหาวิทยาลัยราชภัฏ อำเภอเมืองนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา	233
4-55 ใบเสมาวัดศรีบุญเรือง (วัดหลวงปู่ล้อม) อำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น	234
4-56 รายละเอียดของหม้อน้ำบนใบเสมาวัดศรีบุญเรือง (วัดหลวงปู่ล้อม) อำเภอหนองนาคำ จังหวัดขอนแก่น	234
4-57 เศมาจากวัดไตรรงค์ บ้านโนนหาด ตำบลโนนหัน อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	235

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-58 เสมมาจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี	235
4-59 เสมมาจากวัดไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ จังหวัดอุบลราชธานี	236
4-60 รายละเอียดของรูปหมอน้ำบนใบเสมาจากวัดไผ่ใหญ่ อำเภอม่วงสามสิบ	236
4-61 ใบเสมาจากภูกพระอังคาร บ้านสันติสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์	237
4-62 รายละเอียดของภาพสลักรูปหมอน้ำบนใบเสมาจากภูกพระอังคาร บ้านสันติสุข อำเภอเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดบุรีรัมย์	237
4-63 ใบเสมาจากบ้านทุ่งผักก้าม ใบที่หนึ่ง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย	238
4-64 ใบเสมาจากบ้านทุ่งผักก้าม ใบที่สอง อำเภอวังสะพุง จังหวัดเลย	238
4-65 แผ่นเงินคุณลายเส้นรูปสลูบซ้อนชั้น จากโบราณสถานอุ้มยาคุ เมืองโบราณคันธารวิสัย อำเภอกันทรวิชัย จังหวัดมหาสารคาม	238
4-66 ธรรมจักรจากวัดธรรมจักรเสมาราม เมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	241
4-67 แผ่นเงินคุณลายเส้นภาพธรรมจักร จากโบราณสถานอุ้มยาคุ เมืองโบราณนครจำปาศรี อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม	242
4-68 ใบเสมาจากวัดคงเฒ่าเก่า ตำบลนาหมอม้า อำเภอเมืองอำนาจเจริญ จังหวัดอำนาจเจริญ	243
4-69 รายละเอียดภาพสลักรูปธรรมจักรบนใบเสมาจากวัดคงเฒ่าเก่า ตำบลนาหมอม้า อำเภอเมืองอำนาจเจริญ จังหวัดอำนาจเจริญ	243
4-70 ใบเสมาจากวัดป่าบึงศิลาาราม อำเภอห้วยตะพาน จังหวัดอำนาจเจริญ	244
4-71 ใบเสมาจากวัดโพธิ์ศรี (บ้านเปือยหัวดง) อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ	244
4-72 รายละเอียดของภาพสลักรูปธรรมจักรบนใบเสมาจากวัดโพธิ์ศรี (บ้านเปือยหัวดง) อำเภอสิ้ออำนาจ จังหวัดอำนาจเจริญ	244
4-73 ใบเสมาจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี	245
4-74 รายละเอียดภาพสลักรูปธรรมจักรบนใบเสมาจากวัดสุปฏิหาราม อำเภอเมืองอุบลราชธานี จังหวัดอุบลราชธานี	245
4-75 ใบเสมาจากบ้านบึงสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	246
4-76 รายละเอียดภาพสลักรูปธรรมจักรใบเสมาจากบ้านบึงสิมมา ตำบลโนนอุดม อำเภอชุมแพ จังหวัดขอนแก่น	246
4-77 ชิ้นส่วน (โคน) เสมมาจากวัดโพธิ์ชัย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์	248
4-78 ชิ้นส่วน (ใบ) เสมมาจากวัดโพธิ์ชัย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์	248
4-79 รายละเอียดของภาพสลักรูปธรรมจักรบนใบเสมาจากวัดโพธิ์ชัย อำเภอปะคำ จังหวัดบุรีรัมย์	248

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-80 พระพุทธรูปอินเดียศิลปะแบบคันธาระ ประทับนั่งแสดงปางมารวิชัย ได้ฐานสลัก ภาพสัญลักษณ์รูปธรรมจักร และกวางหมอบ ท่ามกลางเหล่าปัญจวัคคีย์ และเทพชุมนุม	249
4-81 รายละเอียดของภาพสลักรูปธรรมจักรและกวางหมอบจากพระพุทธรูปอินเดีย ศิลปะแบบคันธาระ ประทับนั่งแสดงปางมารวิชัย ได้ฐานสลักภาพสัญลักษณ์รูป ธรรมจักร กวางหมอบ และสัญลักษณ์คล้ายเครื่องหมายตรีวิศวะ (ข้าวสุก)	249
4-82 ใบเสมาสลักภาพพระพุทธเจ้าศากยมนี จากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	250
4-83 รายละเอียดของใบเสมาจากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ พระศากยมนี ประทับเหนือบัลลังก์	250
4-84 รายละเอียดของใบเสมาจากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ พระศากยมนี ประทับนั่งสมาธิราบแสดงปางประทานธรรม	250
4-85 ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่อง พรหมนารถชาดก จากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	252
4-86 รายละเอียดของภาพหม้อสมบัติข้างขวาที่พระพรหมนาถหามา ใบเสมา สลักภาพเล่าเรื่อง พรหมนารถชาดก จากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	252
4-87 รายละเอียดของภาพหม้อสมบัติข้างซ้ายที่พระพรหมนาถหามา ใบเสมา สลักภาพเล่าเรื่อง พรหมนารถชาดก จากบ้านกุดโง้ง อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	252
4-88 ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่อง มโหสถชาดก จากบ้านกุดโง้ง (วัดกุดโง้ง) อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	255
4-89 ใบเสมาสลักภาพเล่าเรื่อง มโหสถชาดก จากบ้านกุดโง้ง (วัดกุดโง้ง) อำเภอเมืองชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ	255
4-90 เสามาสลักภาพเล่าเรื่อง มหาหังสชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	258
4-91 รายละเอียดของภาพ มหาหังสชาดก เสามาจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	258
4-92 เสามาสลักภาพเล่าเรื่อง สรภังคชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์	262

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-93 รายละเอียดภาพชนชั้นสูงในราชสำนัก รับฟังธรรมเทศนาจากสรภังคดาบส เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง สรภังคชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	262
4-94 รายละเอียดภาพชนชั้นสูงในราชสำนักรับฟังธรรมเทศนาจากสรภังคดาบส จาก เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง สรภังคชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	262
4-95 รายละเอียดภาพโชติปาละแสดงศิลปปฐน จากเสมาสลักภาพเล่าเรื่องสรภังคชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	263
4-96 รายละเอียดภาพสรภังคดาบสเทศนาธรรมแก่กษัตริย์ เหล่าพระญาติพระวงศ์ชน ชั้นสูง และบิดามารดา จากเสมาสลักภาพเล่าเรื่อง สรภังคชาดก จากเมือง ฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	263
4-97 เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง มโหสถชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	265
4-98 รายละเอียดของภาพเหตุการณ์ตอนทิมโหหยิบดาบที่ซ่อนไว้ออกมาสู่พระเจ้าจุลนี และเบื้องหลังสลักเป็นซุ้มทรงปราสาทอย่างวิจิตร เสมาสลักภาพเล่าเรื่องมโหสถ ชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	265
4-99 รายละเอียดภาพของพระเจ้าจุลนี เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง มโหสถชาดก จากเมือง ฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	265
4-100 เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง พระเวสสันดรชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	266
4-101 รายละเอียดของภาพพระเวสสันดร พระนางมัทรี ชาลีและกัณหา เสมาสลักภาพ เล่าเรื่องพระเวสสันดรชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	266
4-102 รายละเอียดของภาพชาลีและกัณหา เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง พระเวสสันดรชาดก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	267
4-103 เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง พุทธประวัติตอนพราหมณ์โสดยิยะถวายหญ้า จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	269
4-104 รายละเอียดของภาพพราหมณ์โสดยิยะ เสมาสลักภาพเล่าเรื่อง พุทธประวัติตอน พราหมณ์โสดยิยะถวายหญ้า จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	269

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-105 เสนาสาทักภาพเล่าเรื่อง พุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห้ที่หก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	270
4-106 รายละเอียดของภาพพระพุทธรเจ้าเทศนาธรรมแด่มุขนานกเสนาสาทักภาพ เล่าเรื่องพุทธประวัติตอนเสวยวิมุตติสุขในสัปดาห้ที่หก จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	270
4-107 เสนาสาทักภาพ พุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอ กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	273
4-108 รายละเอียดภาพพระพุทธรเจ้าศากยมนิทรงแสดงปฐมเทศนา เสนาสาทักภาพ พุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัด กาฬสินธุ์.....	273
4-109 รายละเอียดภาพปญจวัคคีย์รับฟังการแสดงปฐมเทศนาจากพระพุทธรองค์ เสนาสาทักภาพ พุทธประวัติตอนแสดงปฐมเทศนาจากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	273
4-110 เสนาสาทักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน โปรดพุทธมามา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	275
4-111 รายละเอียดของภาพท้าวมหาพรหม เสนาสาทักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน โปรดพุทธมามา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	275
4-112 รายละเอียดของภาพเทวดาตามส่งเสด็จ เสนาสาทักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน โปรดพุทธมามา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	276
4-113 เสนาสาทักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพุทธบิดา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอ กมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	279
4-114 รายละเอียดของภาพเหตุการณ์ในท้องพระโรง โดยมีพระพุทธรเจ้าพระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธรบิดา นางมหาประชาบดี และกุมารราหุล เสนาสาทักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพุทธบิดา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	279
4-115 เสนาสาทักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพาโสรัจ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	281
4-116 รายละเอียดภาพพระพุทธรเจ้า พระนางพิมพาโสรัจ และราชวงศ์ชั้นสูง เสนา สาทักภาพพุทธประวัติตอน โปรดพระนางพิมพาโสรัจ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	283

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-117 รายละเอียดภาพขุ้มประดูพร้อมด้วยทหารเฝ้าประตูเสมาพระราชวัง สลักภาพ พุทธประวัติ ตอนโปรดพระนางพิมพายโสธรา จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	283
4-118 เสาสลักภาพพุทธประวัติตอน ราหุลกุมารทูลถามสมบัติ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	284
4-119 รายละเอียดภาพพระราหุลกุมาร เสาสลักภาพพุทธประวัติตอน ราหุลกุมาร ทูลถามสมบัติ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	284
4-120 รายละเอียดภาพพระภาพพระพุทธบิดา เสาสลักภาพพุทธประวัติ ตอนราหุล กุมารทูลถามสมบัติ จากเมืองฟ้าแดดสงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์.....	284
4-121 เสาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จากวัดบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	284
4-122 รายละเอียดภาพเจ้าชายสิทธัตถะทรงปลงเครื่องทรง เสาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธ ประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จากวัดบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	287
4-123 รายละเอียดภาพม้ากัณฐกะ เสาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน เสด็จออก มหาภิเนษกรรมณ จากวัดบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	288
4-124 รายละเอียดภาพบุคคลทำการต่อสู้อยู่ เสาสลักภาพเล่าเรื่องพุทธประวัติตอน เสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จากวัดบ้านหนองห้าง อำเภอกุฉินารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์.....	288
4-125 เสาสลักภาพพุทธประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จาก เสาจากสถาน บวชพ่อปู่ ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	289
4-126 รายละเอียดภาพเจ้าชายสิทธัตถะ นายจันนะ และม้ากัณฐกะ เสาสลักภาพพุทธ ประวัติตอนเสด็จออกมหาภิเนษกรรมณ จาก เสาจากสถานบวชพ่อปู่ ภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	289
4-127 เสาสลักภาพสุวรรณสามชาดก เสาจากวัด โนนศิลาอาสน์ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	291
4-128 รายละเอียดภาพสุวรรณสามกบิลชักราช เสาสลักภาพสุวรรณสามชาดก เสาจากวัด โนนศิลาอาสน์ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	291
4-129 เสาสลักภาพวิรุฬชาดก เสาจากสำนักสงฆ์ดงนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก กิ่งอำเภอโพธิ์ตาก จังหวัดหนองคาย.....	294

สารบัญภาพ (ต่อ)

ภาพที่	หน้า
4-130 รายละเอียดของภาพเหตุการณ์วีรบุรุษชาติเทศนาไฉนณัฏฐ์ เสมาสลักภาพ วีรชาดก เสมาจากสำนักสงฆ์ดงนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก กิ่งอำเภอโพธิ์ตาก จังหวัด หนองคาย.....	295
4-131 รายละเอียดภาพปราสาทเมืองหลังพระวีรบุรุษชาติ เสมาสลักภาพวีรชาดก เสมอ จากสำนักสงฆ์ดงนาคำ ตำบลโพธิ์ตาก กิ่งอำเภอโพธิ์ตาก จังหวัดหนองคาย.....	295
4-132 เสมาสลักภาพสุวรรณกัถกภูชาดก เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	297
4-133 รายละเอียดภาพพราหมณ์เจ้าของที่นา ปูทอง งูเห่า และก่า เสมาสลักภาพ สุวรรณกัถกภูชาดก เสมาจากวัดโนนศิลาอาสน์ อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี.....	297